



A Critical Review and Analysis of Several Unique Archives of Rudaki's Poems in the Dictionary of the Commentary on Bahr-al-Gharaeb (Loghat-e- Halimi)

Manoochehr Tashakori¹ Sajjad Dehghan²

1. Corresponding Author, Department of Persian language and literature, Faculty of Literature & Human Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: m.tashakori@scu.ac.ir

2. Department of Persian language and literature, Faculty of Literature & Human Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: Sajjad_deghan@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
5, November, 2024

In Revised form:
21, December, 2024

Accepted:
2, March, 2025

Published Online:
10, March, 2025

Rudaki, the master of poets and the father of Persian poetry, is one of the peaks of the Iranian language and literature, and his few poems have attracted the attention of researchers in the last century. The importance of this issue is related to the exploration of early poems and the analysis of how Persian-Dari poems were formed. On the other hand, Persian-speaking people in Iran, Tajikistan, Afghanistan and other countries consider Rudaki and his poems to have a special place among Persian-speaking poets; therefore, any brief or detailed statement about Rudaki's surviving poems is very valuable, and undoubtedly, finding new points in his poems requires reflection and analysis of documented and advanced sources. One of these important sources is dictionaries, and among them, the archive of Rudaki's verses in Halimi's dictionary (Bahr al-Gharaeb) is efficient and effective due to the author's use of reliable sources before him, such as the Persian Dictionary and the Persian Compendium, which has not been considered by the accurate and scholarly correctors of Divan of Rudaki. For this reason, the authors in this article, after examining all the verses attributed to Rudaki in Halimi's dictionary, have selected three important verses from the 120 verses in it that have unique and noteworthy archives. They then evaluated these verses and showed why these archives are authentic or noteworthy and are preferable to the archive of the correctors.

Keywords:

Rudaki, Divan, Correction, Loghat-al-Fors, Bahr -al- Gharaeb(Loghat-e- Halimi)

Cite this The Author(s): Tashakori, M.; Dehghan, Sajjad: (2025), "A Critical Review and Analysis of Several Unique Archives of Rudaki's Poems in the Dictionary of the Commentary on Bahr-al-Gharaeb (Loghat-e- Halimi)", Persian Literature, Vol. 14, No. 2, Serial No. 34, Autumn-Winter, (85-112). DOI:10.22059/jpl.2025.397977.2321





بررسی و تحلیل انتقادی چند ضبط منحصر به فرد از سروده‌های رودکی در فرهنگ شرح بحر الغرائب (لغت حلیمی)

منوچهر تشکری^۱ | سجاد دهقان^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه:

m.tashakori@scu.ac.ir

Sajjad_deghan@yahoo.com

۲. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی- پژوهشی	رودکی، استاد شاعران و پدر شعر فارسی، از قله‌های زبان و ادب ایران فرهنگی است که سروده‌های اندکش در سده اخیر، مورد توجه محققان قرار گرفته و اهمیت این موضوع به کنکاش در سروده‌های نخستین و واکاوی در چگونگی شکل‌گیری اشعار فارسی دری، مرتبط است. از طرفی، فارسی زبانان در ایران، تاجیکستان، افغانستان و دیگر کشورها برای رودکی و سروده‌های وی، جایگاه ویژه‌ای در میان سرایندگان فارسی زبان قائل هستند؛ بنابراین بیان هر نکته مختصر یا مفصل درباره سروده‌های به جا مانده از رودکی، بسیار مغتنم و بی گمان، یافتن نکات تازه در سروده‌هایش، نیازمند تأمل و واکاوی منابع مستند و متقدم است. یکی از این منابع مهم، فرهنگ‌های لغت هستند و در میان آن‌ها، ضبط ابیات رودکی در فرهنگ لغت حلیمی (بحر الغرائب) به دلیل استفاده مؤلف از منابع معتبر قبل از خود، نظیر لغت فرس و صحاح الفرس، کارآمد و مؤثر است که این مهم، تا حدودی مورد توجه مصححان دقیق و دانشمند دیوان رودکی نبوده است. به همین سبب، نگارندگان در این جستار، پس از بررسی همه ابیات منسوب به رودکی در فرهنگ حلیمی، سه بیت مهم از ۱۲۰ بیت موجود در آن را برگزیده‌اند که دارای ضبط یا ضبط‌هایی منحصر به فرد و قابل توجه هستند. سپس به ارزیابی این ابیات پرداخته و نشان داده‌اند که این ضبط‌ها به چه دلایلی اصیل یا قابل توجهند و بر ضبط‌های مصححان، ترجیح دارند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۵	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰	
کلیدواژه‌ها:	رودکی، دیوان، تصحیح، لغت فرس، بحر الغرائب (لغت حلیمی).

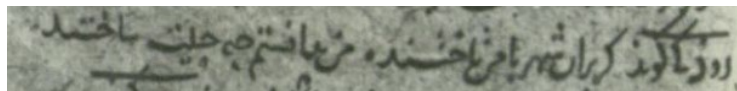
استناد: تشکری، منوچهر؛ دهقان، سجاد. (۱۴۰۳). «بررسی و تحلیل انتقادی چند ضبط منحصر به فرد از سروده‌های رودکی در فرهنگ شرح بحر الغرائب (لغت حلیمی)»، ادب فارسی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، پیاپی ۳۴. (۱۱۲-۸۵).
DOI:10.22059/jpl.2025.397977.2321



ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

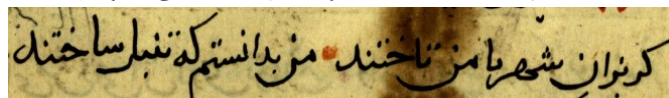
ابتدا باید یادآور شد که امروزه تنها شمار معدودی از سروده‌های فراوان رودکی در متون بر جای مانده و در میان منابع نسخه‌های خطی، اثر مستقلی به نام «دیوان رودکی» یافته نمی‌شود. هر چند دیوانی با همین نام از قرن دهم قمری به بعد مکرراً تحریر شده است؛ اما پژوهشگران بنا بر دلایلی، انتساب اغلب سروده‌های موجود در دست‌نویس مذکور را به رودکی، نادرست دانسته‌اند. (ر.ک. نفیسی، ۱۳۴۱: ۴۷۲ - ۴۶۸) بنابراین برای گردآوری سروده‌های قابل استناد به وی، پژوهشگر ناچار به بررسی منابع متقدم و آثاری است که اشعاری از رودکی را در خود جای داده باشند؛ مانند *لغت فرس* اسدی توسی، *ترجمان البلاغه* رادویانی، *تاریخ بیهقی* و... از سویی باید توجه کرد که سروده‌های اندک برجای‌مانده از رودکی، حتی در منابع متقدم اغلب به گونه‌ها و دلایل مختلفی دچار دستکاری شده‌اند که برخی از دستکاری‌ها، در جهت ساده‌سازی ضبط‌های دشوار و متناسب با سبک و سلیقه خوانندگان روزگار کاتب بوده و در آثار نظم و نثر متقدم فارسی، نظیر *شاهنامه* و... به فراوانی وجود دارد. به علاوه یافتن این نوع دستکاری‌ها، به مراتب دشوارتر از دستکاری‌های ناشی از بدخوانی یا کژفهمی است که عموماً خود را در قالب تصحیف و تحریف نشان می‌دهند؛ زیرا محقق یا مصحح برای تغییر واژه در تصحیح، به ناچار به نسخه‌بدل یا شواهد درون‌متنی از آن اثر یا آثار هم‌دوره آن، نیاز دارد. برای مثال در بیت زیر، کاتب *لغت فرس* (نسخه ملک، مورخ ۷۲۲ ق.) ضبط «حیلت» را به جای «تنبل»، به کار برده است:



گُربزان شهر با من تاختند من بدانستم چه حیلت ساختند

(اسدی طوسی، ۱۴۰۱: ۲۹)

که اگر در نسخه‌ای دیگر از *لغت فرس*، این بیت و ضبط «تنبل» را نداشتیم، نمی‌توانستیم بدون پشتوانه نسخه‌ای، ثابت کنیم که «حیلت» اشتباه و «تنبل» با ضبطی دشوارتر، درست‌تر است:



(همان، ۷۳۳ ق. : ۲۶۹)

بنابراین در این جستار، بحث اصلی درباره‌ی این قبیل دستکاری‌ها در سه بیت از سروده‌های رودکی است که با پشتوانه فرهنگ *لغت حلیمی* (بحر الغرائب) که یکی از منابع مستند سروده‌های رودکی محسوب می‌شود، به ضبطی صحیح‌تر یا قابل استناد برای ارزیابی‌های بیشتر، دست بیابیم. سروده‌های رودکی از دیرباز، مورد اقبال پژوهشگران بوده و میان ادیبان گذشته تا پژوهشگران

امروز، بحث اصالتِ انتسابِ ابیات به نام وی و تصحیح و معرفی سروده‌های نویافته، مطرح است و همچنان نیز ادامه دارد. دربارهٔ موضوع پژوهش حاضر، تاکنون پژوهشگری به صورت مستقل، به بررسی اختلافات و معرفی ضبط‌های تازه مطرح در این مقاله، نپرداخته است، ولی پیشینهٔ ضبط ابیات در منابع و یا نظرات مصححان در بدنهٔ اصلی پژوهش، همراه با نقد آن‌ها آورده شده است؛ با وجود این، از آنجا که بحث اصلی نگارندگان دربارهٔ پیشنهاد تصحیح سه بیت از اشعار رودکی است، ضروری می‌نماید، به مقاله‌هایی که طی چند سال اخیر دربارهٔ دیگر سروده‌های رودکی انجام گرفته، به صورت مختصر اشاره شود: مقاله «پیشنهاد تصحیح بیت‌هایی از رودکی» در *متن‌شناسی ادب فارسی* (س ۱۶، ش ۲ پیاپی ۶۲، ۱۴۰۳: صص ۹۵-۱۱۶) اثر محمودی‌لاهیجانی؛ مقاله «تصحیح و توضیح یک بیت از دیوان رودکی» در *شعرپژوهی* (س ۱۲، ش ۳، پیاپی ۴۵، ۱۳۹۹: صص ۳۰۷-۲۹۶) از نصیری‌شیراز، امامی و دهقان؛ مقاله «شعر صحیح رودکی» در یک بیت *پرنیان* (۱۳۹۶: صص ۴۲۷-۴۱۱) اثر قادر رستم؛ مقاله «بررسی ابیات تازه و منسوب به رودکی در فرهنگ لغت حلیمی، شرح بحر الغرائب» در *متن‌شناسی ادب فارسی* (ش ۴، پیاپی ۴۰، ۱۳۹۷: صص ۲۰-۱) از نصیری‌شیراز، امامی و دهقان؛ مقاله «معرفی و تصحیح چند بیت از رودکی» در *نامهٔ فرهنگستان* (ش ۱۳۹۲، ۴۹: صص ۱۲۲-۱۰۷) نوشتهٔ مسعود قاسمی؛ مقاله «مردمی یا مرد، می؛ نقد، تحلیل و گزارش بیتی از رودکی» در *متن‌شناسی ادب فارسی* (ش ۲، ۱۳۹۲: صص ۳۲-۲۱) از صباغی و حیدری؛ مقاله «صورت نوین ابیات رودکی در تصحیح جدید تاریخ بیهقی» در *مجله پائر* (ش ۲، ۱۳۸۷: صص ۹۲-۷۹)، از یاحقی و سیدی.

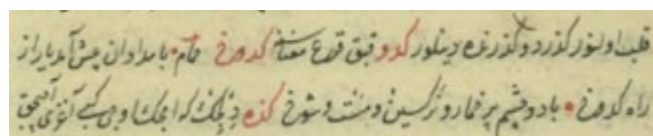
۲. فرهنگ شرح بحر الغرائب و سروده‌های منسوب به رودکی در آن

فرهنگ شرح بحر الغرائب یا لغت حلیمی، از آثار مهمی است که لطف‌الله حلیمی (قرن ۹ ق.) دربارهٔ لغت فارسی دری تألیف کرده است. این فرهنگ که با نام *رساله قاسمیه* نیز آمده، نخستین فرهنگ لغت دو زبانهٔ فارسی به ترکی یا ترکی به فارسی است. پس از آن، فرهنگ‌های دیگری نیز به پیروی از حلیمی در دربار عثمانیان تحریر و چاپ شد؛ از جمله *لغت نعمت‌الله* و فرهنگ شعوری که مؤلفان این دو اثر، از عمده مدخل‌های *لغت حلیمی* در آثار خود بهره برده‌اند؛ البته دو مؤلف برای تألیف به جز *لغت حلیمی*، به فرهنگ‌های موجود پیش از خود نیز مراجعه کرده‌اند؛ چنانکه شعوری در *فرهنگ لسان‌العجم* از اغلب آثار پیش از خود، نظیر *فرهنگ آندراج*، فرهنگ ابوحفص سغدی، *تحفه الاحباب*، *فرهنگ وفایی* و... برای تألیف فرهنگش بهره برده است؛ با وجود این، ارزش و اهمیت کار حلیمی در مرتبهٔ نخست به دلیل حق تقدم وی در تألیف فرهنگ دو زبانهٔ فارسی به ترکی یا ترکی به فارسی است. از دیگر فواید فرهنگ *لغت حلیمی*، ثبت شمار قابل توجهی از ابیات شاعران پیشگام به‌ویژه رودکی برای استشهاد به واژگان کهن فارسی دری است و بسیار بعید به نظر می‌رسد که مؤلف به اثری از رودکی (دیوان یا مثنوی‌های وی) دسترسی

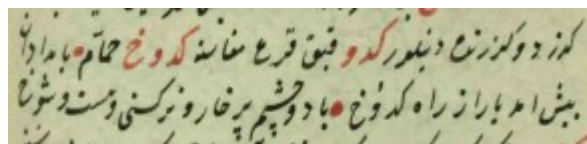
داشته است. با گمان قرین به یقین، حلیمی از منابع پیشین برای ضبط سروده‌های رودکی بهره برده است که این منابع، شامل نسخه‌های مختلف از تحریرهای چند گانه لغت فرس و نیز فرهنگ صحاح الفرس می‌شود؛ چنانکه سعید نفیسی درباره این منبع در مجلد نخست کتاب *احوال و اشعار رودکی* چنین نوشته است:

«لغت حلیمی، تألیف قاضی لطف‌الله بن ابی یوسف حلیمی، متوفی در ۹۲۹ که حاج خلیفه در کشف الظنون، اسم آن را «القاسمیه» ضبط کرده و در جایی دیگر «بحرالجواهر فی لغة الفرس» نام برده؛ ولی معروف است به «لغت حلیمی» و تاریخ تألیف آن معلوم نیست. کتابی است در ترجمه لغات فارسی به زبان ترکی عثمانی که اغلب لغات آن، شواهدی از شعرای پارسی‌زبان دارد. در این کتاب ۸۳ بیت از اشعار رودکی مندرج است.» (نفیسی، ۱۳۰۶: ۳۹-۳۸)

همان‌طور که نفیسی تصریح کرده، ۸۳ بیت به نام رودکی را در این فرهنگ دیده و همه آن‌ها ابیاتی هستند که در فرهنگ‌های دیگر به‌ویژه لغت فرس و صحاح الفرس نیز آمده است؛ اما از این فرهنگ، دو و شاید بیشتر از دو تحریر دیگر - به‌جز تحریری که نفیسی آن را در تألیف محیط زندگی و *احوال و اشعار رودکی* در اختیار داشته - نیز در دست است. طبق بررسی نگارندگان، در تحریر دوم این فرهنگ، ۱۲۰ بیت از رودکی به شاهد واژه‌های مختلف آمده که لابد نفیسی این مقدار را ندیده است؛^(۱) البته برخی از این ابیات قطعاً از رودکی نیست (نک. نصیری شیراز، امامی و دهقان، ۱۳۹۷: ۱۷-۹).^(۲) برخی از ابیات دیگر نیز در محیط زندگی و *احوال و اشعار رودکی* جزو سروده‌های وی آمده، اما در این فرهنگ به نام شاعران دیگر ضبط شده است. اغلب این ابیات قطعاً از رودکی نیستند و همگی محصول اشتباهات کاتبان و مؤلفان فرهنگ‌های دیگر است که نفیسی بدون تحقیق در صحت انتساب آن‌ها به رودکی، وارد دیوان کرده است (نک. همان: ۱۷-۱۱). همچنین برخی دیگر از ابیات، بدون تصریح به نام شاعر آمده است؛ به عنوان مثال، ذیل واژه «کدوخ»:

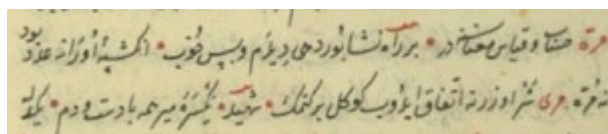


(لغت حلیمی، نسخه کتابخانه مجلس، برگ ۱۴۰)



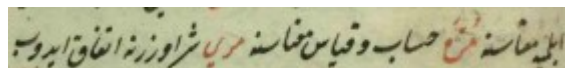
(لغت حلیمی، نسخه کتابخانه ملی، برگ ۱۸۰)

یا ذیل واژه «مره»:



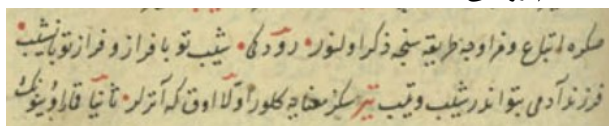
(لغت حلیمی، نسخه کتابخانه مجلس، برگ ۱۶۵)

در نسخه کتابخانه ملی برای این واژه شاهد نیامده است.



(لغت حلیمی، نسخه کتابخانه ملی، برگ ۲۱۳)

گاهی نیز یک بیت، دو یا سه بار به شاهد واژه‌های مختلف آمده؛ به عنوان مثال، ذیل واژه‌های «فراز» (نسخه مجلس، برگ ۱۲۶)، «نشیب» (نسخه مجلس، برگ ۱۷۳) و «تیب» (نسخه مجلس، برگ ۵۱)، این بیت به نام رودکی آمده است:



(لغت حلیمی، نسخه کتابخانه مجلس، برگ ۵۴)

به علاوه در این فرهنگ، گاه واژه‌های مدخل با ضبط متفاوتی نسبت به سایر فرهنگ‌ها به ویژه لغت فرس آمده که برخی از این واژه‌ها در سروده‌های رودکی نیز دیده می‌شود: واژه «کتور» به جای «کنور»، واژه «کیچ» به جای «کیچ»، واژه «کریا» به جای «کریا» و واژه «فرغند» به جای «فرغند». این صورت از واژه‌های مذکور به خصوص واژه‌های «کیچ» و «فرغند» از آنجاکه حاصل تأملات لغوی مؤلف هستند و نه اشتباهات تصحیفی و تحریفی معمول کاتبان، جای بررسی و تأمل دارند. از سویی به جز ضبط‌های درستی که در این فرهنگ دیده می‌شود، می‌توان به چند ضبط کمتر دیده شده در منابع مشابه یا ضبط‌های منحصر به فرد در این فرهنگ اشاره کرد که راهگشای تصحیح برخی از ابیات رودکی خواهند بود. نگارندگان در ادامه، چند ضبط قابل توجه در این فرهنگ را بررسی نموده‌اند که برخی از آن‌ها کمیاب هستند و برخی در منابعی مثل فرهنگ شعوری-که زیر تأثیر فرهنگ‌های پیش از خود، یعنی شرح بحر الغریب و صحاح الفرس در ضبط شواهد اشعار شاعران متقدم بوده- دیده می‌شوند.

۳. بحث و تحلیل انتقادی چند ضبط منحصر به فرد از ابیات رودکی

۳-۱. تحلیل انتقادی ضبط یکم

فرخار، بزرگ و نیک‌جایست کان موضع آن بت نوایست

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۴۸)

نفیسی، این بیت را در چاپ اول/احوال و اشعار رودکی نیاورده؛^(۳) ولی در چاپ دوم، تنها با استناد

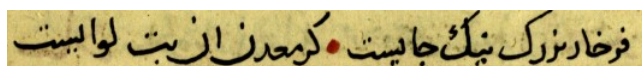
به صحاح الفرس (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۱۱) (۴) جزو سروده‌های رودکی آمده است. این بیت در فرهنگ قواس، ذیل کلمه «فرخار» با اختلاف «کو معدن آن بت نوایی است»، ضبط شده (قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۱۱۹) و نصراله امامی، مصراع دوم بیت را بر اساس همین منبع، ضبط کرده است (رودکی، ۱۳۸۶: ۱۲۵). رواقی نیز در سروده‌های رودکی (نک. رواقی، ۱۳۹۹: ۹۲ و ۵۴۴) و دیگر مصححان، بیت را همانند نفیسی ضبط کرده‌اند (شعار، ۱۳۷۸: ۷۲؛ هادی‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۷۸؛ کریمیان، ۱۳۸۸: ۲۴۴؛ احمدنژاد، ۱۳۹۱ الف: ۸۷؛ قادر رستم، ۱۳۹۱ ب: ۸۵؛ منصور، ۱۳۹۶: ۲۷۰).

۳-۱-۱. ضبط بیت در سایر منابع

بیت مورد نظر، علاوه بر صحاح الفرس و فرهنگ قواس، در نسخه خطی لغت فرس نخجوانی به صورت زیر است:

فرخار بزرگ نیک جایست

کر معدن آن بت لوایست



(اسدی طوسی، ۱۳۶۶ ق: ۲۴۹) (حل مشکلات پارسی دری، نسخه کتابخانه ملی تبریز، شماره ۱۱۰۸)

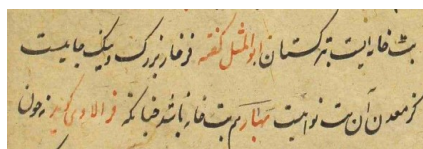
در نسخه خطی لغت فرس کتابخانه مجلس به شماره ۵۵۶۹ که رونوشت عبرت نائینی از نسخه بالا (لغت فرس کتابخانه ملی تبریز) می باشد، ضبط بیت عیناً به همین شکل است (نک. اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ۴۰)؛ اما اقبال - که در تصحیح لغت فرس به رونوشت عبرت نائینی دسترسی داشته - در حاشیه لغت فرس ویراسته خود، بیت را به صورت زیر در پاورقی ضبط کرده که با متن اصلی، اختلافاتی دارد:

فرخار بزرگ و نیک جایست

گر معدن آن بت نوایست

(همان، ۱۳۱۹: ۱۲۲، حاشیه ۱)

لازم به ذکر است که در نسخه‌های لغت فرس هم‌تبار با نسخه ملک الکلامی، این بیت با اختلاف «کز معدن» و «گر معدن» و به نام «ابوالمثل» (۵) ضبط شده است:

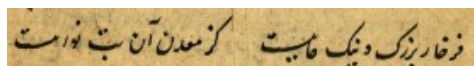


فرخار بزرگ و نیک جایست

کز معدن آن بت نوایست

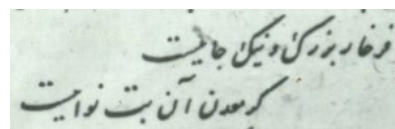
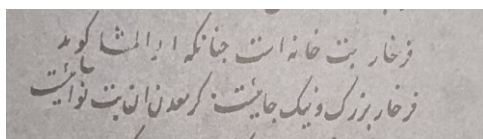
(اسدی طوسی، بی تا [ب]: برگ ۱۶)

(لغت فرس، نسخه کتابخانه ملی، برگ ۱۶)



(لغت فرس، نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، برگ ۱۵)

البته در نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیه و ملک الکلامی «کر معدن» ضبط شده است:

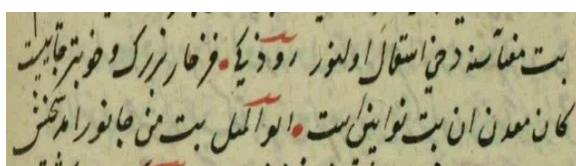


(لغت فرس نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیه، برگ ۲۹) (لغت فرس نسخه خطی ملک الکلامی (اسدی طوسی، ۱۴۰۱: ۵۰۴)

از طرفی در کتاب *شاعران همعصر رودکی*، این بیت بر اساس ضبط لغت فرس ملک الکلامی، جزو سروده‌های ابوالمثل بخارایی ذکر شده است (نک. اداره چپ گیلانی، ۱۳۷۰: ۷۱).

۳-۱-۲. ضبط فرهنگ حلیمی

در فرهنگ لغت حلیمی، بیت مورد بحث با اختلافات جالب توجهی ضبط شده است:



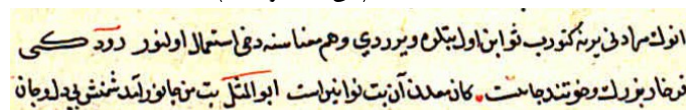
فرخار، بزرگ و خوبتر جایست
کان معدن آن بت نوآیین است
(حلیمی، ۹۲۹ ق: برگ ۱۶۰)

(لغت حلیمی، نسخه کتابخانه ملی، شماره ۵-۱۸۱۱۸)

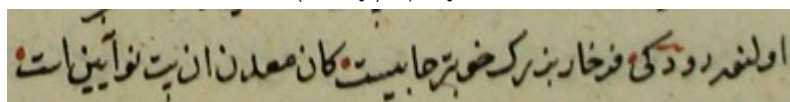
علاوه بر این منبع، ضبط بیت در فرهنگ شعوری، مانند ضبط حلیمی آمده (شعوری، ۱۱۵۵: ج ۲، برگ ۱۹۷) و جالب آنکه در برخی از نسخ لغت حلیمی، ضبط بیت به همین صورت است:



عاطف افندی (ص ۲۵۴ و ۲۵۵)



داماد ابراهیم^(۶) (برگ ۹۳)



کتابخانه بشیرآغا (برگ ۱۲۰) تنها با حذف «و»

۳-۱-۳. موضع یا معدن؟

«موضع» به معنی «جا، مکان، محل، جایگاه و...» است (نک. دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل موضع). «معدن» نیز با همین معنی کاربرد دارد؛ اما معنی دیگرش: «مکان هرچیز و اصل و مرکز آن» است (همان: ذیل معدن). از نظر متن‌شناختی و بررسی سیر نسخه‌بدل‌ها در منابع، ضبط «معدن» صحیح‌تر است؛ زیرا «موضع» تنها در فرهنگ *صحاح الفرس* آمده و این درحالی است که نسخ این فرهنگ، همگی متأخرند. ازسویی، سایر منابع به صورت «معدن» ضبط کرده‌اند که نشان می‌دهد، این ضبط از نظر متن‌شناختی پشتوانه قوی‌تری دارد. به‌علاوه واژه «معدن» در سروده‌های شاعران

پیشگام و پس از آن، کاربردهای فروانی دارد که برخی از این شواهد در لغت‌نامه و ذیل واژه «معدن» چنین است: «قصبه این ناحیت شهر است که اسبیجاب خوانند؛ شهری بزرگ و با نعمت بسیار... و معدن بازرگانان همه جهان است (حدود العالم).

معدن علمی چنانکه مکمن فضلی مایه حلمی چنانکه اصل وقاری

(فرخی سیستانی)

ای سراپای معدن خرمی چشم تو بردلم نهاده کمی

(خسروی)

روح حیوانی، دل است... و معدن روح نفسانی، دماغ است (ذخیره خوارزمشاهی). بیشه‌ای عظیم است همه درختان بلوط و... معدن شیران است (فارسنامه ابن‌البختی: ۱۲۴) (۸).

(دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل معدن)

۳-۴. بُت نوایی یا بت نوآیین؟

مصحّحان و شارحان سروده‌های رودکی دربارهٔ صفت «نوایی» برای «بت»، تعریفی واحد ارائه کرده‌اند. لغت‌نامه دربارهٔ این واژه نوشته است: «به رهن و وثیقه و گروگان برداشته‌شده از آدمی» (دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل نوایی) و به همین بیت استشهد کرده است؛ البته تعاریف دیگری نیز برای این واژه آمده: «نواگر، مَغْنی، اهل نائی، کسی که دارای آواز باریک بود، مطرب خوش‌سرود و...» (همانجا). فروزانفر نیز نوشته است: «یعنی به نوا گرفته‌شده» (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۱۱، حاشیه ۱۶). نفیسی در پایان کتاب محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی و بخش فرهنگ واژگان مهجور در تعریف این واژه نوشته است: «نوایی: نوازن و نغمه‌ساز» (نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۶۵). برخی دیگر از مصحّحان نیز همین معنی را برای واژه برگزیده‌اند (نک. رودکی، ۱۳۷۸: ۷۲، حاشیه ۴۶؛ همان، ۱۳۸۶: ۱۲۵، حاشیه ۷؛ همان، ۱۳۹۱: ۱۴۷). رواقی هم «بت نوایی» را به همین صورت ضبط کرده و در تعلیقات نوشته است: «زیبارویی که توان نوازندگی و نغمه‌سرایی داشته باشد» (رواقی، ۱۳۹۹: ۹۲ و ۵۴۴). دهخدا شاهد دیگری برای «نوایی» نیاورده و در حدود جستجوی نگارندگان نیز چنین صفتی برای «بت» به جز همین بیت منسوب به رودکی یافته نشد (۸)؛ در عوض، شواهد برای «بت نوآیین» قابل توجه است. ترکیب «نوآیین» به معنی «زیبا، آراسته، بدیع و...» است (نک. دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل نوآیین). این ترکیب در اشعار رودکی نیز به کار رفته است:

جامه زرین و فرش‌های نوآیین شهره‌ریاحین و تخت‌های فراوان

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۶)

ترکیب «بت نوآیین» در میان پیشگامان شعر و دیگر سرایندگان سابقه دارد؛ برای نمونه در دو

بیت زیر - که دهخدا از کسایی و فردوسی نقل کرده - این تعبیر به کار رفته است:

نوروز جهان چون بت نوآیین از لاله همه کوه بسته آذین

(کسایی)

توگفتی بهشت‌ست کاخ و سرای (۹)

به پیشش بتان نوآیین به پای

(فردوسی)

برای بررسی دیگر شواهد کاربرد این واژه (نک. دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل نوآیین). البته صفت‌های زیبا، آراسته، بدیع و... برای «بت» (معشوق) به کار برده شده؛ چنانکه در سروده زیر از رودکی:

باده‌دهنده بتی بدیع ز خوبان بچه خاتون ترک و بچه خاقان

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۶)

بنابر قول ملک‌یان شیروانی، تصاویری که در ادبیات فارسی از «بت آراسته» آمده، از رسم دینی بوداییان گرفته‌برداری شده است؛ وی می‌نویسد: «گزارش یاقوت، حکایت از این گونه مشاهدات در حین اجرای مراسم بوداییان دارد. بوداییان در مراسم دینی خویش، تندیس‌های بودا را "اثیاب و دیباچ" می‌پوشاندند و آن‌ها را به جواهر نفیسه می‌آراستند. آنچه بعدها در ادبیات فارسی مکرر بازگو شده، یعنی تصویر "بت آراسته"، درواقع بیان همین گونه مشاهدات است» (ملیکیان شیروانی، ۱۳۶۹: ۲۷۵). بنابراین «بت نوآیین» کاربردی‌تر و بهتر از «بت نوایی (= نوآگر)» است. از طرفی «نوایی» واژه‌ای کم‌کاربرد و تصحیف «نوآیین» است؛ یعنی از آنجا که در نسخه‌ای «نوآیینست» نوشته شده، کاتبی آن را به دلیل نقطه کمتر و... به صورت «نواییست» خوانش کرده و سپس همین ضبط به سایر منابع، سرایت نموده است؛ لذا با پذیرش ضبط «نوآیین»، بایست بقیه ساختار بیت در ضبط حلیمی را هم بپذیرفت تا وزن بیت، مختل نشود:

فرخار، بزرگ و خوبتر جایست کان معدن آن بت نوآیینست

(حلیمی، ۹۲۹ق: برگ ۱۶۰)

وزن بیت «مفعول مفاعیلن مفاعیلن» بحر هزج مسدس اخرب مقبوض سالم عروض و ضرب است و شاید وزن سنگین بیت، موجب شده تا کاتبان، آن را دستکاری کنند و گویا خوانش «نوایی»، موجب تغییر دیگر اجزای بیت برای روان‌تر کردن آن، شده باشد. از سویی با توجه به اختلالی که در وزن مصرع دوم وجود داشته، به نظر می‌رسد که ضبط «نوایی» ترجیح داده شده است. به علاوه، امکان دارد که «نوا» نام مکانی بوده که در آن بت می‌ساخته‌اند یا تصحیفی از واژه‌ای این چنینی بوده باشد! حاصل سخن اینکه با توجه به ابهام در واژه «نوایی» و حل این ابهام با ضبط منحصر به فرد در فرهنگ حلیمی، یعنی «نوآیین» و همچنین دیرینگی و کاربرد بیشتر ضبط «معدن» در برابر «موضع» که در دو فرهنگ حلیمی و قواس دیده می‌شود، می‌توان ضبط فرهنگ حلیمی را بر دیگر منابع، ترجیح داد و بیت منسوب را تا پیدا شدن منابع دیگر بر اساس این منبع و به صورت زیر تصحیح نمود:

فرخار بزرگ و خوبتر جایست کان معدن آن بت نوآیینست

۳-۲. تحلیل انتقادی ضبط دوم

در بخش «ابیات پراکنده» از دیوان رودکی، بیتی آمده که مضمون آن، یک ضرب‌المثل مشهور و قدیمی است:

یکی آلوده‌ای باشد که شهری را بیالاید چو از گاوان یکی باشد که گاوان را کند ریخن
(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۲۶)

خواننده در ابتدای خوانش این بیت، متوجه ایراد خاصی نمی‌شود تا اینکه به سراغ نسخه‌بدل‌ها می‌رود و مشاهده می‌کند که مؤلفان فرهنگ‌های لغت، در ضبط «آلوده‌ای» دچار اختلاف شده‌اند و این سؤال پیش می‌آید که با وجود نگارش و مضمون ساده این واژه، چرا باید اختلاف در ضبط نسخه‌ها وجود داشته باشد. پاسخ به این سؤال می‌تواند خواننده دقیق را به دریافتی تازه از این سروده منسوب به رودکی برساند؛ لذا ابتدا به بررسی اختلاف ضبط‌ها در منابع پرداخته شده است.

۳-۲-۱. پیشینه ضبط بیت در فرهنگ‌های لغت

بیت مذکور، از میان پانزده نسخه موجود لغت فرس اسدی در نسخه‌های واتیکان (۷۳۳ق.) و نخجوانی (۷۶۶ق.) یافته شده^(۱۰) که به آن‌ها اشاره می‌شود. پس از آن، در فرهنگ‌های صحاح الفرس، بحر الغرائب، فرهنگ وفایی، مدار الافاضل، مجمع الفرس، فرهنگ شعوری و... آمده است؛ لذا دسته‌بندی ضبط اختلاف مورد بحث در نسخه چاپی این فرهنگ‌ها به صورت زیر است:

الف) لغت فرس اسدی تصحیح هرن (ص ۱۰۳)، تصحیح اقبال (ص ۳۷۶)، تصحیح دبیرسیاقی (ص ۱۵۳) و مجمع الفرس سروری (ص ۶۲۸): «آلوده کس» که به نظر می‌رسد، ضبط «آلوده کس» از نسخه واتیکان (برگ ۵۸) به تصحیحات لغت فرس راه یافته است:

یکی آلوده کس باشد
چو از گاوان یکی باشد

(نسخه خطی لغت فرس، کتابخانه واتیکان، شماره ۲۴۵۵)

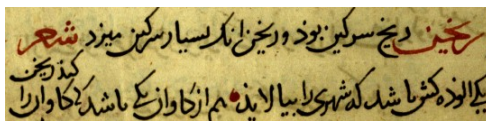
ب) صحاح الفرس (ص ۲۴۳)، فرهنگ وفایی (وفایی، ۱۳۷۴: ۱۰۶)، فرهنگ مدار الافاضل (ج ۲، ص ۳۴۴): «آلوده گر».

ج) فرهنگ رشیدی (ج ۱، ص ۷۶۰)^(۱۱)، فرهنگ شعوری (ج ۲، برگ ۱۹)، فرهنگ انجمن آرای ناصری (ص ۴۲۱) و فرهنگ مدرسه علوم سیاسی تهران^(۱۲): «آلوده‌ای».

د) دهخدا در لغت‌نامه این بیت را ذیل «کش» و به صورت «آلوده کش» ضبط کرده است: «(از: آلوده، ملوث + کش، بغل و تهیگاه) بی عفاف:

یکی آلوده کش باشد که شهری را بیالاید هم از گاوان یکی باشد که گاوان را کند ریخن
(از فرهنگ اسدی، نسخه خطی قدیم) «(دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل آلوده کش».

ضبط و توضیح دهخدا از بیت رودکی، مربوط به نسخه زیر از لغت فرس نخجوانی (۷۶۶ق.) است:



(نسخه خطی لغت فارس نخجوانی، کتابخانه ملی تبریز، شماره ۱۱۰۸)

یکی آلوده کش باشد که شهری را بیالاید
هم از گاوان یکی باشد کی گاوان را کند ریخن
(اسدی طوسی، ۷۶۶ق: ۳۳۴)

ولی دهخدا ذیل واژه «آلوده»، مصرع اول را با اختلاف «آلوده‌ای» ضبط کرده و در تعریف آن نوشته است: «تردامن؛ فاسق؛ فاجر؛ بدکار؛ تبه‌کار» (دهخدا، ۱۳۸۷: ۱). ذیل آلوده، همچنین در لغت‌نامه ذیل واژه‌های «چو، ریخن، شهر و گاو» اختلافات مذکور در فرهنگ‌های یادشده، آمده است.

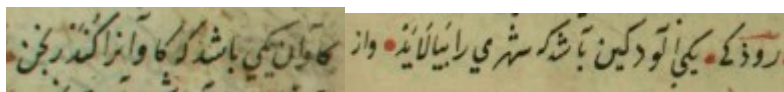
۳-۲-۲. ضبط بیت در تصحیحات دیوان رودکی

سعید نفیسی، بیت مذکور را در محیط زندگی، احوال و اشعار رودکی به صورت زیر آورده است:
یکی آلوده‌ای باشد که شهری را بیالاید چو از گاوان یکی باشد که گاوان را کند ریخن
(نفیسی، چ ۱: ۱۳۱۹: ۱۰۶۵؛ همان، چ ۲: ۱۳۴۱: ۵۲۶)

در سایر دیوان‌های مصحح چون: میرزایف و براگینسکی، دانش‌پژوه^(۱۳)، شعار، امامی، هادی-زاده، قادر رستم، کریمیان سردشتی و منصور، این بیت همانند ضبط نفیسی آمده است (نک. میرزایف، ۱۹۵۸: ۵۳۶؛ رودکی، ۱۳۷۴: ۷۱؛ همان، ۱۳۷۸: ۹۱؛ همان، ۱۳۸۶: ۸۴؛ همان، ۱۳۹۶: ۲۰۳؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۰۳؛ همان، ۱۳۸۸: ۱۳۰۹؛ همان، ۱۳۹۱: الف: ۶۶). رواقی نیز در سروده‌های رودکی، آخرین تصحیح دیوان، بر خلاف دیگر مصححان، ضبط «آلوده کس» را بر «آلوده‌ای» مرجح می‌داند و در پانویس این بیت، با آوردن ضبط فرهنگ‌های صحاح الفرس و رشیدی، یعنی «آلوده‌گر» و «آلوده‌ای»، نشان می‌دهد که آگاهانه ضبط «آلوده کس» را برگزیده است (نک. رواقی، ۱۳۹۹: ۵۹)؛ ولی در توضیحات مربوط به بیت، دلیل گزینش خود را نیاورده و تنها به توضیحات واژگان «ریخن» و مثل‌گونی مصرع دوم بیت، بسنده کرده است (نک. همان: ۳۶۹).

۳-۲-۳. ضبط منحصر به فرد فرهنگ شرح بحر الغریب (لغت حلیمی)

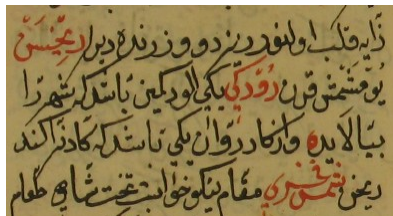
در میان پژوهشگران، ابتدا هرن در تصحیح لغت فارس اسدی و سپس نفیسی در احوال و اشعار رودکی (چ ۱: ۱۳۱۹)، به ضبط فرهنگ شرح بحر الغریب (لغت حلیمی) اشاره کرده‌اند. هرن، ضبط لغت حلیمی و فرهنگ شعوری را «آلوده‌ای» (نک. اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۱۰۳؛ حاشیه g) و نفیسی، ضبط این فرهنگ را به صورت «آلوده کس»، گزارش کرده‌اند (نک. نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۶۵، حاشیه ۶)؛ اما نگارندگان پس از بررسی مجدد، نه تنها این دو ضبط را در هیچ یک از نسخ مورد بررسی لغت حلیمی ندیده، بلکه متوجه شده‌اند، اختلاف گزارش شده هرن و نفیسی از بیت مورد بحث نیز در این فرهنگ دیده نمی‌شود؛ لذا ضبط دیگر و منحصر به فردی مشاهده شد که نسبت به سایر فرهنگ‌ها تازگی دارد. بیت مورد نظر در فرهنگ حلیمی به صورت «آلودگین» و با اختلاف در مصرع اول، ضبط شده است:



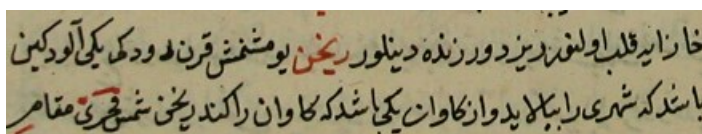
(لغت حلیمی، نسخه کتابخانه ملی، شماره ۵-۱۸۱۱۸)

یکی آلودگین باشد که شهری را بیالاید و از گاوان یکی باشد که گاوان را کند ریخن (حلیمی، ۹۲۹ق: برگ ۱۱۴)

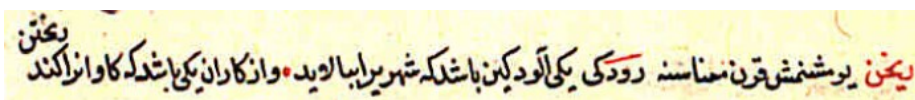
از شرح بحر الغرائب (لغت حلیمی) نسخه‌های متعددی در کتابخانه‌ها موجود است (نک. ذاکر الحسینی، ۱۳۸۳: ۲۶-۲۳) که طبق بررسی نگارندگان، از چند نسخه خطی دیگر به جز نسخه کتابخانه ملی، ضبط مصراع اول در موضع مورد بحث، همگی «آلودگین» است:



(کتابخانه عاطف افندی، مورخ ۹۸۸ق، ش ۲۷۴۶، برگ ۱۷۳)

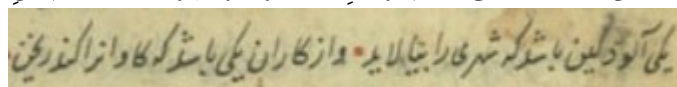


(کتابخانه بشیر آغا، مورخ ۹۷۹ق، ش ۳۸، برگ ۸۳)



(کتابخانه داماد ابراهیم، مورخ ۹۸۰ق، ش ۱۱۳۸، برگ ۷۴)

در برخی از نسخه‌های فرهنگ حلیمی، گاه اختلافات کم‌اهمیتی مانند اختلاف «کارروان» به جای «گاوان را» در نسخه عاطف افندی و اختلاف «کاران» به جای «گاوان» در نسخه مجلس دیده می‌شود که این اختلاف، ناشی از کم‌سوادی کاتب بوده و مربوط به جستار پیش رو نیست.



(کتابخانه مجلس، بی‌تا، ش ۸۶۱، برگ ۸۷)

بنابراین پیداست که ترکیب «آلودگین» از دخل و تصرف کاتبان نسخ این فرهنگ، بی‌گزند مانده و حلیمی آن را به همین صورت در تحریر دوم^(۱۴) فرهنگ خود به کار برده است.

۳-۲-۴. نقد ضبط مصححان و فرهنگ‌های لغت

با بررسی و تحلیل اختلافات موجود در منابع، نگارندگان بر این باورند که واژه‌های «کس، کش و گر» هر سه، یک ضبط هستند که بنا به دلایلی دچار تصحیف و تحریف شده‌اند؛ لذا در مرحله اول به بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود.

الف) ضبط واژه «کس»

کاربرد «کس» با توجه به واژه «یکی» توجیهی ندارد؛ چون وقتی شاعر بگوید «یکی»، همراه با آن واژه «کس» هم به ذهن متبادر می‌شود و بیان آن، ایجاد نوعی حشو می‌کند. برای مثال اگر سعدی می‌گفت: «یکی کس روبهی دید بی دست و پای»، ظاهراً این نحوه بیان از فصاحت خارج می‌شد؛ لذا در این جا باید می‌گفت «یکی کس آلوده باشد...» که این نیز از نظر ساختار منطقی جمله، درست نمی‌نماید. از سویی «آلوده کس» موصوف و صفت یا ترکیب مقلوبی برای صفت «یکی» واقع شده؛ درحالی که خود «یکی» هم صفت است و لذا کاربرد «کس» ایراد اساسی دارد.

ب) ضبط واژه «کش»

واژه «کش» را در «آلوده کش» باید همانند لغت‌نامه دهخدا معنی کنیم تا توجیه‌پذیر شود؛ در صورتی که «کش» به معنی «تهیگاه» در منابع متقدم، بی سابقه یا بسیار کم سابقه است. به علاوه مواردی که از متون می‌توان یافت، همگی معنی «بر، سینه و...» دارند، نه «تهیگاه» و با معنی «آلوده بر» اگر بخواهیم بیت را معنی کنیم، قدری از محدوده ذهنی شاعر، فاصله خواهیم گرفت؛ زیرا کاربرد «آلوده کش» به معنی «آلوده بر» و کنایه از «آلوده دامن و فاسق» نمونه مشابهی در متون ندارد و یا اگر دارد، بسیار نادر است.

ج) ضبط واژه «گر»

از آنجا که واژه «گر» در «آلوده گر» پسوند فاعلیت است، این ضبط نیز مناسب معنای بیت نیست و وجهی ندارد؛ زیرا شاعر می‌خواهد بگوید: کسی که آلوده شده، دیگران را هم آلوده می‌کند؛ یعنی در این جا، معنای «مفعولیت» وجود دارد، نه «فاعلیت». چون کسی که کارش آلوده کردن باشد، همه جا را آلوده می‌کند و این نکته تازه‌ای نیست و نیاز به گفتن (تذکار) ندارد و از بدیهیات است، اما آن کسی که آلوده شده باشد و دیگران به گمان اینکه آلوده بودن او برای جامعه بی خطر است، نیاز به تذکر دارد؛ زیرا چنین فردی مانند سیبی گندیده، ممکن است که یک سبد سیب را تباه می‌کند. درضمن، این نکته حایز اهمیت است که فعل «باشد» در این بیت، به معنی «ممکن است» و محتمل است؛ می‌باشد و در تصحیح بیت، نقش کلیدی دارد.

د) ضبط واژه «آلوده‌ای»

این ضبط نسبت به ضبط‌های بالا البته به جز لغت حلیمی، ضبط بهتری است؛ زیرا ساخت دستوری «یکی آلوده‌ای» ساخت کهنی است و در میان شاعران پیشگام سابقه دارد. از طرفی این

ضبط، یک ایراد برجسته دارد و آن هم ایراد تبارشناسی نسخه‌ای آن است؛ زیرا در منابع متأخر دیده می‌شود و اغلب منابع متقدم موجود، ضبط‌های «کس، کش و گر» را آورده‌اند. در این‌جا دو راه باقی است: یا پذیرش همین ضبط (یکی آلوده‌ای) با این توجیه که مؤلفان فرهنگ رشیدی، شعوری و انجمن‌آرا، این ضبط را بی‌واسطه یا با واسطه از یک نسخه کهن گرفته باشند و کاتبان و مؤلفان منابع، حرف «ای» را- که در برخی از رسم الخطها متصل می‌نوشته‌اند- به «کس، کش، کین و گر» تبدیل کرده باشند؛ اما اگر نخواهیم این توجیه را بپذیریم و بتوانیم به سراغ ضبط دشوارتر برویم، چنان‌که در تصحیح نسخ، یکی از ملاک‌های جدی برای گزینش ضبط‌های اصیل است، باید به ضبط لغت حلیمی مراجعه کنیم.

۳-۲-۵. بررسی «آلودگین» و دلایل برتری آن بر سایر ضبط‌ها

تکواژ «گین» در «آلوده‌گین» (آلودگین)، پسوند اتصاف همراه با اغراق و فراوانی است؛ یعنی کسی که سرشار از آلودگی است و البته این پسوند به صورت مخفف «گن» در سروده‌های شاعران پیشگام و به‌ویژه رودکی کاربرد دارد:

ای آنکه غمگنی و سزاواری و اندر نهان سرشک همی باری
(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۱۱)

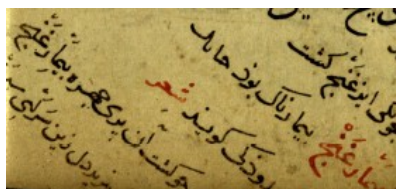
خسرو کشانی می‌نویسد: «پسوند "گن" در ساخت‌هایی نظیر آفتابگن، گوشتگن، غمگن، اندوهگن و همگن به کار می‌رود» (کشانی، ۱۳۷۲: ۲۹۲). او درباره «گین» نیز در اثر دیگرش اشتقاق در زبان فارسی/امروز می‌گوید: «پسوند "گین" غالباً با پسوند "ناک" و گاهی نیز با پسوند‌های "آگین و آلود" رقابت می‌کند» (همان، ۱۳۷۱: ۵۱). در تاریخ زبان فارسی با شواهدی آمده است: «پسوند "گین" که مرکب است از دو جزء "en- و ak-" از اسم معنی، صفت می‌سازد؛ میانگین، حسد گین، بیمارگین» (ناتل خانلری، ۱۳۸۷، ج ۳: ۱۷) که البته شاهد مثال «بیمارگین» از ترکیب «صفت با پسوند» ساخته شده است. برهان قاطع نیز نوشته است: «بعضی گویند به معنی "پر" است که در مقابل خالی باشد؛ چه در اصل، آگین بوده و معنی شرمگین، پر از شرم باشد» (خلف تبریزی، ۱۳۶۲، ج ۳: ذیل گین). به علاوه در مواردی، این پسوند به صورت «آگند، آگین، آگن» در میان شاعران پیشاهنگ و سرایندگان دوره‌های بعد، کاربرد داشته است (نک. لغت‌نامه ذیل «گن»). از سویی، پسوند «گین» گویا اولین جایگاه ساخت واژه در شعر رودکی و «آلودگین» ضبطی کم کاربرد باشد؛ اما با ویژگی‌های کهن همراه است؛ به همین دلیل «گین» در منابع به‌آسانی تغییر یافته و به صورت «کس، کش و گر» درآمده است. از سوی دیگر، دندانه‌های «کس»، به «گین» بدون نقطه، بسیار شبیه بوده و بعد، تبدیل به «کش» یا «گر» شده است. «گر» نیز در برخی از رسم الخطها، به «کس» و «گن» شبیه است؛ اما نکته قابل توجه درباره ترکیب «آلودگین»، ساختار غیر متعارف آن است. واژه «آلوده»، صفت مفعولی است و ساخت «صفت نسبی» از

صفت به‌ویژه صف مفعولی، در متون کم است. در واقع افزودن پسوندهای صفت‌ساز از جمله «گین، گن، ناک، ین و...» به صفت در متون، شواهد اندکی دارد؛ برای مثال، مؤلف هدیه المتعلمین، واژه «بیمار» را که صفت است، با پسوند «گین» به کار برده است:

«و اما جنّ مزاج او میل دارد بتری... بگرسنه باشیدن زود لاغر گردد و بگرسنگی ناشکیبا بود و بیمارگین بود و ورا از چیزهای تر، زود مضرت رسد».

(اخوینی بخاری، ۱۳۴۴: ۱۲۰)

از طرفی به باور نگارندگان، این احتمال وجود دارد که «آلودگین» از ترکیب «آلوده» با افزودن «ین» نسبت ساخته شده باشد که «ها»ی غیرملفوظ در «آلوده» طبق ساخت کهن، به «گاف» تبدیل گشته است؛ زیرا طبق گفته کشانی: «پسوند "ین" فعال‌ترین و زایاترین پسوند ادبی زبان فارسی است... که گاهی تنها یکی از معانی ثانوی کلمه ریشه را برجسته می‌کند. در این حالت معمولاً... صفت‌های ساخته‌شده فقط با معنای مجازی به کار می‌روند: نوین، راستین و بهین» (کشانی، ۱۳۷۱: ۳۶ و ۳۷). همچنین پسوند «ناک» در متون، شواهد بیشتری دارد تا «گین» و این پسوند در غالب مواضع، کاربردی چون «گین» دارد و در برخی از منابع، صفت‌های غیر متعارفی از آن ساخته شده است (نک. پروشانی، ۱۳۷۵: ۳۲-۴۰ و رواقی، ۱۳۸۴: ۳۰۰ - ۲۰۹). چنان که در بیتی منسوب به رودکی، شاعر ترکیب «بیمارغنج» را به کار برده و اسدی طوسی نوشته که این ترکیب، به همان معنی «بیمارناک» است:



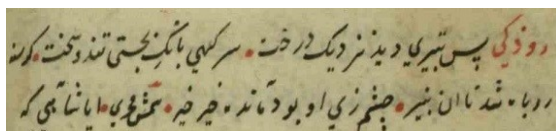
چو گشت آن پریروی، بیمارغنج
بیرید دل زین سرای سپنج
(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۴۱)

(اسدی طوسی، ۷۶۶ق: ۲۲۳)

بنابراین «آلودگین» قیاساً می‌تواند درست باشد؛ همان‌طور که «راستین» هم داریم و البته الحاق پسوند صفت‌ساز به صفت، قاعده نیست؛ بلکه استثناست».^(۱۵) با عنایت به توضیحات ارائه‌شده درباره بیت مورد بحث و همچنین اصالت، دیرینگی و برتری ضبط «آلودگین» نسبت به ضبط‌های دیگر و با توجه به قاعده برتری ضبط‌های دشوار بر ضبط‌های آسان، به علاوه استفاده مؤلف فرهنگ حلیمی از منابع معتبر از جمله لغت فرس و صحاح الفرس، پیشنهاد نگارندگان این است که سروده منسوب به رودکی بر اساس این فرهنگ و به صورت زیر تصحیح شود:

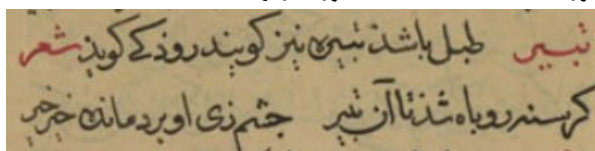
یکی آلودگین باشد که شهری را بیالاید و از گاوان یکی باشد که گاوان را کند ریخن

۳-۳. تحلیل انتقادی ضبط سوم



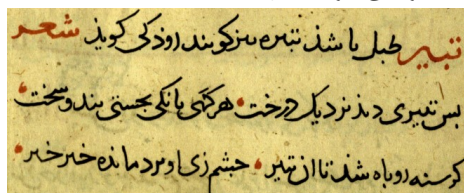
پس تیری دید نزدیک درخت
هر گهی بانگی بجستی^(۱۶) تند و
سخت
گرسنه روباه شد تا آن تیر
چشم زی او بود مانده خیر خیر
(حلیمی، ۹۲۹ق: برگ ۵۸)

این دو بیت در اغلب منابع لغت به شاهد واژه «تیر و تیره» به صورت جداگانه ضبط شده است. به جز لغت حلیمی، تنها منابعی که این ابیات را پشت سر هم نقل کرده‌اند، یکی لغت فرس اسدی نسخه نخبوانی و دیگری فرهنگ شعوری که البته شعوری در تألیف فرهنگ خویش، بیشتر متکی به حلیمی بوده است. از سویی، نفیسی بیت نخست را در چاپ اول احوال و اشعار رودکی با استناد به مقاله محمدعلی تربیت جزو اشعار کلیله و دمنه نقل کرده است (نک. نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۸۲، ج ۳). این بیت در منابعی نظیر لغت فرس اسدی چاپ مجتبابی و صادقی (اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ۱۰۷)، عجایب اللغة (ادیبی، بی تا: برگ ۲۵)، فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار (همان، ۱۳۸۰: ۷۷) با اختلاف «تیره» به جای «تیری»، ضبط شده است. نفیسی بیت دوم را تنها در چاپ دوم محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی (نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۶) با اختلاف «زی او برده» و با استناد به لغت فرس تصحیح اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۱۴۵) و آثار ابوعبدالله رودکی (میرزایف، ۱۹۵۸: ۶۳۸) نقل کرده است؛ اما در هردو منبع، مصراع دوم با اختلاف «زی او برده»، ضبط شده است. میرزایف، بیت را از لغت فرس چاپ اقبال نقل کرده و اقبال، بیت را از نسخه لغت فرس نخبوانی، ذیل واژه «تیر» آورده که ضبط نسخه به صورت زیر است:



(تحریر نائینی از روی نسخه لغت فرس نخبوانی، نسخه کتابخانه مجلس، ص ۵۷)

در نسخه اصل لغت فرس نخبوانی، بیت اول وجود دارد؛ اما نائینی آن را در تحریر خود، لحاظ نکرده است: «تیر طبل باشد، تیره نیز گویند؛ رودکی گوید شعر



پس تیری دید نزدیک درخت
هر گهی بانگی بجستی تند و سخت
گرسنه روباه شد تا آن تیر
چشم زی او برد مانده خیر خیر
(اسدی طوسی، ۷۶۶ق: ۲۶۴)

(لغت فرس نخجوانی، کتابخانه ملی تبریز، شماره ۱۱۰۸)

با وجود این، مشخص نیست که ضبط نفیسی در این جا تصحیح قیاسی است یا اشتباه چاپی؛ اما از میان مصححان دیوان، امامی، هادی زاده، قادر رستم، کریمیان سردشتی و رواقی، بیت را طبق ضبط نفیسی «زی او برده» آورده اند (نک. رودکی، ۱۳۸۶: ۱۰۲؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۳۱؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۲۲؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۷۳؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۷۱) دیگر مصححان: دانش پژوه، شعار و احمدنژاد، بیت را مانند ضبط لغت فرس «چشم زی او برد» ذکر کرده اند (نک. همان، ۱۳۷۴: ۸۵؛ همان، ۱۳۷۸: ۸۲؛ همان، ۱۳۹۱ ب: ۹۱). دهخدا در لغت نامه ذیل واژه ی «تبر» مصرع آخر را به صورت «چشم زی او بر بمانده»، تصحیح قیاسی کرده است. محقق دیگری درباره وزن مصراع و ایرادی که به زعم خود در آن دیده، نوشته است: «نکته قابل توجه در مصرع دوم بیت دوم، این است که به نظر نگارنده باید به جای "مانده"، "بمانده" باشد تا وزن، سخته نداشته باشد یا جای "برده" باید "برد" باشد؛ بدین صورت: چشم زی او برد مانده» (چرمگی عمرانی، ۱۳۸۶: ۱۲۱). همچنان که نقل شد، مؤلف فرهنگ شرح بحر/غرائب، هر دو بیت را به دنبال هم آورده که نشان می دهد، این دو بیت احتمالاً در اصل منظومه به دنبال یکدیگر نقل شده اند. از بین چاپ های موجود دیوان، هادی زاده و خراسانی، قادر رستم، کریمیان سردشتی و رواقی، ابیات مذکور را به دنبال هم نقل کرده اند که البته نقل آن ها در ادامه یکدیگر، تنها به دلیل تشابه موضوعی بوده و با استناد به منبع مستقلى، این عمل صورت نپذیرفته است. به علاوه سایر چاپ ها مانند نفیسی، ابیات مذکور را جدا از هم و در قافیه های «ت» و «ر» از ابیات کلیله و دمنه منظوم آورده اند که از این نظر، ضبط اثر حاضر می تواند حائز اهمیت باشد.

نکته تازه ای که در لغت حلیمی به چشم می خورد، ضبط «بود» در عبارت مصراع دوم «چشم زی او بود» است که در دیوان های چاپی و نسخه های موجود از لغت فرس، سابقه ندارد. (۱۷) در فرهنگ شعوری نیز به پیروی از لغت حلیمی، ضبط «بود» آمده است (شعوری، ۱۱۰۰، ج ۱، برگ ۲۷۶). به هر حال، ماجرای این دو بیت به حکایت «روباهی که در بیشه، طبلی دید» در «باب شیر و گاو» از کلیله و دمنه نصرالله منشی به صورت زیر، مربوط است:

«آورده اند که روباهی در بیشه ای رفت. آنجا طبلی دید پهلوی درختی افکنده و هرگاه که باد بجستی، شاخ درخت بر طبل رسیدی، آوازی سهمناک به گوش روباه آمدی. چون روباه ضخامت جثه بدید و مهابت آواز بشنید، طمع در بست که گوشت و پوست فراخور آواز باشد؛ می کوشید تا آن را بدرید و الحق چربوی بیشتر نیافت.» (منشی، ۱۳۸۹: ۷۱-۷۰)

در داستان های بیدپای نیز متن حکایت تا حدودی به همین صورت است:

«وقتی روباهی گرسنه به بیشه ای رسید و در آن بیشه، طبلی افتاده بود و باد، شاخ درخت را می جنبانید و از آن طبل با سبب شاخ بانگی سخت برمی آمد. روباه گفت: به همه حال این بانگ به این

صعبی از قوتی تواند بود. چندان بکوشید که طبل را سولاخ کرد. چون بدید در میانه هیچ نداشت، با خود گفت: ای عجب، چنان می‌نماید که هر چه بانگ بلندتر دارد و تن بزرگتر، میان او تهی‌تر و بی‌مغزتر بود».

(بخاری، ۱۳۶۹: ۸۱)

با مقایسه و مقابله ترجمه منظوم رودکی و سایر ترجمه‌های دیگر این حکایت، مشخص است که ترجمه رودکی، به صورت آزاد بوده و بخش‌هایی را خود رودکی به آن افزوده و در مصراع دوم بیت دوم، جزئیاتی است که از قلم رودکی تراویده است و بنابراین با مراجعه به اصل داستان نمی‌توان به ضبط دقیق رسید؛ اما می‌توان با بررسی تصویر و اجزای بیت، تاحدودی به صورت اصیل بیت، نزدیک شد. برای مثال درباره مصراع نخست بیت اول که در برخی از منابع به صورت «تبیره» آمده، پیداست که این ضبط با توجه به حکایت، نادرست است؛ زیرا روباه یک تبیر (= طبل) را می‌بیند و «تبیری» به صورت نکره به کار رفته که درست‌تر است. نهایت آنکه از نظر نگارندگان، ضبط حلیمی یعنی «چشم زی او بود مانده»، ضبط بهتری است؛ چون در این‌جا اگر «بود» را به جای «برده» یا «برد»، به کار ببریم، شدت خیرگی و شگفتی روباه، بیشتر به مخاطب منتقل می‌شود؛ چشمانش به طرف او خیره (متعجب) مانده بود و بدان می‌نگریست. نکته دیگر این که در مصرع اول، روباه به سمت طبل می‌رود؛ لذا در این‌جا دیگر نیازی نیست که بگوید: چشمانش را به سمت او برده و خیرخیر بدان می‌نگریست. از طرفی امکان دارد که «چشم» در اصل، «چمش» باشد که در سروده‌های رودکی سابقه دارد (برای اطلاع از این ضبط، نک. محمودی‌لاهیجانی، ۱۴۰۳: ۱۰۱). با توجه به توضیحات، شکل نهایی بیت و معنی پیشنهادی نگارندگان با در نظر گرفتن ضبط منحصر به فرد فرهنگ حلیمی و کاربرد «چمش» به جای «چشم» در میان سروده‌های بازمانده از رودکی و دیگر شاعران همعصر و پس از وی، به صورت زیر است:

گرسنه روباه شد تا آن تبیر چمش زی او بود مانده خیرخیر

روباه گرسنه به سوی طبل رفت؛ درحالی که چشمانش به آن طبل، خیره مانده بود و می‌نگریست.

۴. نتیجه

به دلیل جایگاه ویژه رودکی در زبان و ادبیات فارسی، بیان هر نکته تازه‌ای در تصحیح ابیات وی، اهمیت بسیار بالایی دارد. از طرفی بیان نکات تازه می‌تواند در پیشبرد مطالعات زبانی و ادبی شاعران متقدم و حوزه خراسان، یاری‌رسان باشد. در جستار حاضر نیز نویسندگان با در نظر داشتن این مهم، به واکاوی مجدد سروده‌های منسوب به رودکی در لغت حلیمی پرداخته‌اند و پس از

مقابله با سایر منابع لغت از جمله *لغت فرس* اسدی، *صحاح الفرس* و... سه بیت را برگزیده‌اند که دارای ضبط یا ضبط‌هایی منحصر به فرد هستند؛ بنابراین نتایج زیر، خلاصه‌ای از دستاوردهای پژوهش حاضر است:

الف) سروده منسوب به رودکی که در اغلب تصحیحات موجود دیوان وی به یک شکل آمده، در فرهنگ‌های لغت دارای صورت نوشتاری یکسانی نیست.

ب) نفیسی، امامی و رواقی از مصححان دیوان رودکی - که برای ابیات نسخه بدل ارائه نموده‌اند - و همچنین دیگر پژوهشگران این حوزه و دهخدا در *لغت‌نامه*، برخی از ضبط‌های منحصر به فرد فرهنگ *لغت حلیمی* را که در این جستار بررسی شده‌اند، گزارش نکرده و یا ندیده‌اند؛ لذا از این نظر، معرفی ضبط‌های تازه *لغت حلیمی*، یک دستاورد در پژوهش حاضر محسوب می‌شود.

ج) اصلی‌ترین دستاورد پژوهش حاضر، بررسی و مقایسه ضبط‌های تازه *لغت حلیمی* با دیگر ضبط‌هاست؛ به گونه‌ای که نویسندگان این جستار با در نظر گرفتن روش تصحیح «برتری ضبط دشوار بر ضبط ساده»، از ضبط‌های *لغت حلیمی*، واژه‌های «نوآیین»، «آلودگین» و فعل «بود مانده» را بر ضبط‌های «نواپی»، «آلوده کس»، «آلوده گر»، «آلوده کش»، «آلوده‌ای» و «بمانده، برده و برد»، ارزیابی نموده و ترجیح داده‌اند و دلایل برتری این ضبط‌ها را از منظر ساخت واژه، سبک‌شناسی، دستور زبان فارسی و... برای مخاطبان مطرح کرده‌اند.

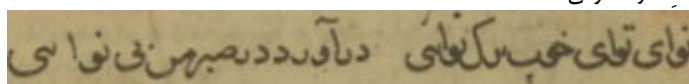
پی‌نوشت

۱. تمامی این ۱۲۰ بیت بر اساس ترتیب صفحات نسخه مجلس به صورت زیر است: برگ ۲۱: ۲۳ (سه بیت)؛ ۲۹: ۳۳: ۳۴ (دو بیت)؛ ۳۷: ۳۹: ۴۱: ۴۵ (سه بیت)؛ ۴۷: ۴۹ (سه بیت)؛ ۵۱ (سه بیت)؛ ۵۳: ۵۴: ۵۶: ۶۳: ۶۶ (دو بیت)؛ ۶۷: ۶۹: ۷۶: ۷۷: ۷۸: ۸۱: ۸۲: ۸۳: ۸۵: ۸۷ (دو بیت)؛ ۸۸: ۹۰: ۹۱ (پنج بیت)؛ ۹۳ (دو بیت)؛ ۹۵ (دو بیت)؛ ۹۶ (دو بیت)؛ ۹۷: ۱۰۵ (دو بیت)؛ ۱۰۸: ۱۰۹ (دو بیت)؛ ۱۱۰ (دو بیت)؛ ۱۱۱: ۱۱۲ (دو بیت)؛ ۱۱۳: ۱۱۴: ۱۱۵: ۱۱۶: ۱۲۰: ۱۲۱ (سه بیت)؛ ۱۲۲: ۱۲۳: ۱۲۴ (سه بیت)؛ ۱۲۶ (یک بیت مکرر)؛ ۱۲۷ (سه بیت)؛ ۱۲۸ (سه بیت)؛ ۱۲۹: ۱۳۰ (سه بیت)؛ ۱۳۱ (سه بیت)؛ ۱۳۵: ۱۳۹ (سه بیت)؛ یک بیت مکرر)؛ ۱۴۰ (یک بیت ذیل «کدوخ» بدون نام شاعر)؛ ۱۴۱: ۱۴۴: ۱۴۵: ۱۵۰: (سه بیت)؛ ۱۵۱: ۱۵۴: ۱۵۷: ۱۵۸: ۱۶۴ (دو بیت)؛ ۱۶۵ (یک بیت ذیل «مر» بدون نام شاعر)؛ ۱۶۶ (سه بیت)؛ ۱۷۲ (چهار بیت)؛ ۱۷۳ (دو بیت)؛ یک بیت مکرر)؛ ۱۷۵: ۱۷۷ (دو بیت)؛ ۱۷۸: ۱۷۹: ۱۸۱: ۱۸۴: ۱۸۵.

۲. ناگفته نماند که فرهنگ *لغت حلیمی*، یکی از کم‌اشتباه‌ترین فرهنگ‌های موجود در زمینه انتساب ابیات به رودکی و دیگر شاعران است. انتساب‌هایی که در این فرهنگ دیده می‌شود، هیچ کدام بی‌پشتوانه، حاصل کژفهمی و اغماض مؤلف نیست، بلکه به دلیل برخی از نسخ *لغت فرس* یا *صحاح الفرس*، چند مورد انگشت‌شمار اشتباه در انتساب، رخ داده است.

۳. در کتاب *ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم*، اثر میرزایف و به تبعیت از آن در *دیوان رودکی* چاپ دانش‌پژوه، این بیت نقل نشده؛ زیرا تکیه میرزایف بیشتر به چاپ نخست نفیسی بوده و دانش‌پژوه نیز به تصحیح وی، اقتدا کرده است.

۴. شایان ذکر است که نفیسی احتمالاً به دلیل نقل بیت در حاشیه لغت فرس چاپ اقبال، بیت را در دیوان به لغت فرس چاپ اقبال، استناد نداده و به همین سبب ضبط وی نیز صرفاً از صحاح الفرس است.
۵. با توجه به منابع مستند مذکور، این انتساب چندان قوی به نظر نمی‌رسد. از طرفی در برخی از نسخه‌های لغت فرس، شاهدی دیگر از «بوالمثل» ذیل لغت «فرخار» آمده (نک. اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۱۲۲) که ممکن است، اشتباه در انتساب بیت مورد بحث به این شاعر به همین دلیل باشد؛ البته همچنان نمی‌توان با قاطعیت درباره انتساب این بیت و ابیات دیگر به رودکی و سایر شاعران بی‌دیوان، نظر داد.
۶. کاتب این نسخه، «خوبتر» را به صورت «خوتند»، ضبط کرده که اشتباهی آشکار است.
۷. این شواهد را از لغت‌نامه آورده‌ایم.
۸. البته در یکی از نسخ کهن حدائق السحر، مورخ ۷۴۰ ق. مضبوط در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۳۴۳۲، ضبط «ترک نوائی» آمده است:



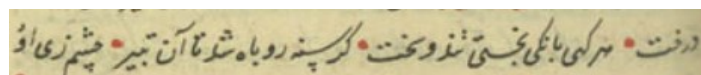
(رشیدالدین و طواط، ۷۴۰ ق: ورق ۹)

این بیت مربوط به قطعه‌ای است که در تصحیح اقبال بدین شکل آمده است:

نوائی تو ای خوب ترک نوائی در آورد در صبر من بی نوائی
 رهی کوی خوش ورنه بس راهوی زن که هرگز مبادم ز عشقت رهائی
 ز وصف رسیدست شاعر بشعری ز نعت گرفتست راوی روائی
 (همان، ۱۳۶۲: ۱۳)

- ضبط اقبال از روی نسخه مورخ ۶۶۸ ق. است (نک. همان: «سی») و قطعاً همین ضبط درست‌تر است؛ زیرا و طواط، این قطعه را در مبحث «اشتقاق» به عنوان شاهد مثال آورده است و چنان‌که می‌دانیم، «نوائی» منسوب به «نوا» است نه مشتق از آن. «نوائین» در اینجا با «نوا و نوائی»، آرایه اشتقاق دارد؛ همان‌گونه‌که «رهی با راهوی و رهائی» و «شاعر با شعر» و «راوی با روائی».
۹. هر دو مورد این شواهد را از لغت‌نامه ذکر کرده‌ایم.
۱۰. نگارندگان به نسخه خطی لغت فرس دیوان هند (شماره ۲۴۵۵) و نسخه تویق‌پوسرای (شماره H1510) در هنگام نگارش این جستار دسترسی نداشته‌اند. مطابق توضیحات صادقی درباره نسخه «دیوان هند» مبنی بر یکسانی ترتیب لغات این نسخه با نسخه «واتیکان» (نک. اسدی، ۱۴۰۱: هفتاد و هشت) احتمالاً بیت مذکور، در این نسخه نیز موجود باشد؛ اما نگارندگان به دلیل عدم دسترسی به آن دست‌نویس، نمی‌توانند درباره آن نظر بدهند.
۱۱. مصراع دوم با اختلاف «چون از گاو» آمده است.
۱۲. نفیسی این منبع را برای بیت مورد نظر در جلد سوم احوال و اشعار رودکی آورده و برای آن اختلافی گزارش نکرده است؛ یعنی ضبط بیت، مطابق با ضبط نفیسی است (ر.ک. نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۶۵).
۱۳. دانش‌پژوه «آلوده‌ای» را با اختلاف نگارشی به صورت «آلودی» ضبط کرده است.
۱۴. درباره تحریر دوگانه فرهنگ شرح بحر الغرائب (ر.ک. ذاکر الحسینی، ۱۳۸۳: ۲۱-۲۲).
۱۵. این نکته را استاد علی‌اشرف صادقی در رایانامه‌ای به نویسندگان این جستار، یادآور شده‌اند که از ایشان بسیار سپاسگزاریم.

۱۶. در نسخه مجلس «بخستی» یا «نجستی» ضبط شده که هر دو، تصحیف «بجستی» است و وجهی ندارد.



نسخه‌ی کتابخانه‌ی مجلس (برگ ۴۸)

۱۷. در لغت‌نامه به شاهد واژه «خیر خیر» این ضبط دیده می‌شود؛ اما موضع ضبط دهخدا مشخص نیست و احتمال دارد که دهخدا آن را بر اساس فرهنگ شعوری، ضبط کرده باشد.

منابع

- اخوینی بخاری، ابوبکر (۱۳۴۴). *هدایه المتعلمین فی الطب*، به‌اهتمام جلال متینی، مشهد: دانشگاه مشهد.
- اداره‌چی گیلانی، احمد (۱۳۷۰). *شاعران همعصر رودکی*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار یزدی.
- ادیبی (بی‌تا). *عجایب اللغة*، نسخه خطی کتابخانه مجلس، ش ۲۱۹۲.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۱۲). *نسخه خطی لغت فرس نخجوانی* با عنوان مشکلات در پارسی دری، به خط عبرت نائینی، کتابت‌شده از روی نسخه ۷۶۶ق، به کتابت حسام‌الدین حافظ ملقب به نظام تعریف، کتابخانه مجلس، ش ۵۵۶۹.
- _____ (۱۳۱۹). *کتاب لغت فرس*، تصحیح عباس اقبال، تهران: چاپ مجلس.
- _____ (۱۳۳۶). *لغت فرس*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: طهوری.
- _____ (۱۳۶۵). *لغت فرس*، تصحیح فتح‌الله مجتبیایی و علی‌اشرف صادقی، تهران: خوارزمی.
- _____ (۱۴۰۱). *لغت فرس (نسخه برگردان شش دستنویس)*، با مقدمه علی‌اشرف صادقی و جواد بشری، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.
- _____ (۱۸۹۷). *کتاب لغت فرس*، به سعی پاول هرن، برلین: مطبع دیتریخ.
- _____ (۷۲۲ق). *لغت فرس*، نسخه خطی کتابخانه ملک، ش ۵۸۳۹.
- _____ (۷۶۶ق). *مشکلات پارسی دری (نسخه خطی لغت فرس)*، کتابخانه ملی تبریز، ش ۱۱۰۸.
- _____ (بی‌تا [الف]). *لغة الفرس*، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیه، ش ۴۷۴۳.
- _____ (بی‌تا [ب]). *فرهنگ صدرالافضل / ابومنصور علی بن احمد الاسدی الطوسی*، نسخه خطی متعلق به جلال‌الدین همایی، کتابخانه ملی ایران، ش ۲۰۳۸۸.
- _____ (بی‌تا [ج]). *لغت فرس*، نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۲۹۸.
- بخاری، محمد بن عبدالله (۱۳۶۹). *داستان‌های بیدپای*، تصحیح پرویز ناتل‌خانلری و محمد روشن، چ ۲، تهران: خوارزمی.
- پروشانی، ایرج (۱۳۷۵). «پسوند صفت‌ساز ناک در فارسی و پیشینه آن در فارسی میانه»، *نامه فرهنگستان*، ش ۴۰-۳۲.
- تتوی، عبدالرشید بن عبدالغفور (۱۳۳۷). *فرهنگ رشیدی*، به کوشش محمد عباسی، تهران: کتابخانه بارانی.
- چرمگی‌عمرانی، مرتضی (۱۳۸۶). «بررسی تطبیقی اشعار کلیله و دمنه منظوم رودکی با داستان‌های کلیله و دمنه ابوالمعالی نصرالله منشی»، *رودکی پدر شعر فارسی*، به کوشش سعیدبرزگر بیگدلی، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم اسلامی.
- حلیمی، لطف‌الله (۹۳۰-۹۲۹ق). *شرح بحر الغرائب*، نسخه خطی کتابخانه ملی، ش ۵-۱۸۱۱۸.

- _____ (۹۷۹ ق). شرح بحر الغرائب، نسخه خطی کتابخانه بشیر آغا، ش ۶۳۸.
- _____ (۹۸۰ ق). شرح بحر الغرائب، نسخه خطی کتابخانه داماد ابراهیم، ش ۱۱۳۸.
- _____ (۹۸۸ ق). شرح بحر الغرائب، نسخه خطی کتابخانه عاطف افندی، ش ۲۷۴۶.
- خواجeh اف، شاه منصور (۱۳۹۶). «یک بیت پرنیان» (مقالات پژوهشگران تاجیک در احوال و آثار رودکی)، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۸). لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- ذاکرا الحسینی، محسن (۱۳۸۳). «حلیمی و فرهنگ هایش»، نامه فرهنگستان، زمیمه ش ۱۸، صص ۳۴-۵.
- رواقی، علی (۱۳۸۴). «پسوند ناک در زبان فارسی»، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران: نشر آثار، صص ۳۰۰-۲۰۹.
- _____ (۱۳۹۹). سروده‌های رودکی، تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۷۴). دیوان رودکی، شرح و توضیح منوچهر دانش پژوه، تهران: توس.
- _____ (۱۳۷۸). دیوان شعر رودکی، تصحیح و شرح جعفر شعار، تهران: نشر قطره.
- _____ (۱۳۸۶). دیوان اشعار رودکی، تصحیح و توضیح نصرالله امامی، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم اسلامی.
- _____ (۱۳۸۷). دیوان اشعار ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی، با اهتمام رسول هادی زاده، دوشنبه: پژوهشگاه فرهنگ فارسی - تاجیکی.
- _____ (۱۳۸۸). دیوان اشعار رودکی، تصحیح و مقابله نادر کریمیان سردشتی، تهران: بنیاد فرهنگی هنری رودکی.
- _____ (۱۳۹۱ الف). دیوان ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی، تصحیح و حواشی قادر رستم، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.
- _____ (۱۳۹۱ ب). دیوان رودکی، کامل احمد نژاد، تهران: کتاب آمه.
- _____ (۱۳۹۶). دیوان رودکی، تصحیح جهانگیر منصور، ج ۳، تهران: انتشارات دوستان.
- سروری کاشانی، محمد قاسم بن محمد (۱۳۳۸). فرهنگ مجمع الفرس، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابفروشی علمی.
- شعوری، حسین بن عبدالله (۱۱۵۵). فرهنگ شعوری (لسان العجم)، چاپ سنگی، قسطنطنیه: دارالمطبعه معموره.
- صباغی، علی و حسن حیدری (۱۳۹۲). «مردمی یا مرد، می؛ نقد، تحلیل و گزارش بیتی از رودکی»، متن شناسی ادب فارسی، ش ۲، صص ۳۲-۲۱.
- فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار (۱۳۸۰). تصحیح علی اشرف صادقی، تهران: انتشارات سخن.
- فیضی سرهندی، الله داد (۱۳۳۷). مدار الافاضل، به اهتمام محمد باقر، لاهور: دانشگاه پنجاب.
- قاسمی، مسعود (۱۳۹۲). «معرفی و تصحیح چند بیت از رودکی»، نامه فرهنگستان، ش ۴۹، صص ۱۲۲-۱۰۷.
- قواس غزنوی، فخرالدین مبارکشاه (۱۳۵۳). فرهنگ قواس، تصحیح نذیر احمد، تهران: ترجمه و نشر کتاب.
- کشانی، خسرو (۱۳۷۱). اشتقاق پسوندی در زبان فارسی امروز، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ (۱۳۷۲). فرهنگ فارسی زانسو، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- محمدحسین بن خلف تبریزی (۱۳۶۲). برهان قاطع، به اهتمام محمد معین، ج ۳، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- محمودی لاهیجانی، سیدعلی (۱۴۰۳). «پیشنهاد تصحیح بیت‌هایی از رودکی»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، س ۱۶، ش ۲ (پیاپی ۶۲)، ص ۹۵-۱۱۶.
- ملیکیان شیروانی، سورن (۱۳۶۹). «بازتاب‌های ادبی آیین بودا در ایران اسلامی»، *ایران‌نامه*، ش ۳۰، صص ۲۸۰-۲۷۳.
- منشی، نصرالله (۱۳۸۹). *ترجمه کلیله و دمنه انشای ابوالمعالی نصرالله منشی*، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر.
- میرزایف، عبدالغنی (۱۹۵۸). *ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم (تحت نظر ی. براگینسکی)*، استالین‌آباد: نشریات دولتی تاجیکستان.
- نخجوانی، هندوشاه (۱۳۴۱). *صحاح الفرس*، به اهتمام عبدالعلی طاعتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ناتل خانلری، پرویز (۱۳۸۷). *تاریخ زبان فارسی*، ج ۳، چ ۸، تهران: فرهنگ نشر نو.
- نصیری شیراز، زهرا؛ امامی، نصرالله و سجاد دهقان (۱۳۹۷). «بررسی ابیات تازه و منسوب به رودکی در فرهنگ لغت حلیمی (شرح بحر الغرائب)»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، ش ۴ (پیاپی ۴۰)، صص ۲۰-۱.
- _____ (۱۳۹۹). «مقاله کوتاه: تصحیح و توضیح یک‌بیت از دیوان رودکی»، *شعر پژوهی شیراز*، س ۱۲، ش ۳ (پیاپی ۴۵)، صص ۳۰۷-۲۹۶.
- نفیسی، سعید (۱۳۰۶ و ۱۳۱۹). *احوال و اشعار جعفر بن محمد رودکی*، جلد ۱ و ۳، تهران: کتابفروشی ادب.
- _____ (۱۳۴۱). *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی*، چ ۲، تهران: انتشارات کتابخانه ابن‌سینا.
- رشیدالدین وطواط، ابوحامد (۱۳۶۲). *حداثی السحر فی دقائق الشعر*، تهران: کتابخانه طهوری و سنائی.
- _____ (۷۴۰ ق). *حداثی السحر*، نسخه خطی کتابخانه مجلس، ش ۳۴۳۲.
- وفایی، حسین (۱۳۷۴). *فرهنگ فارسی وفایی (بر اساس نسخه‌های خطی موجود در چین)*، به تصحیح تن هوی جو، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هدایت، رضاقلی‌خان (۱۲۸۸). *فرهنگ انجمن‌آرای ناصری*، به‌اهتمام سید اسمعیل کتابچی و اخوان، چاپ سنگی، طهران: کتابفروشی اسلامیة.
- یاحقی، محمدجعفر و سیدمهدی سیدی (۱۳۸۷). «صورت نوین ابیات رودکی در تصحیح جدید تاریخ بیهقی»، *مجله پاز*، ش ۲، صص ۹۲-۷۹.

References

- Adibi. (n.d.). Ajāyeb ol-Logha. Manuscript, Majlis Library. No. 2192. [In Persian].
- Akhavayni Bukhāri, Abū Bakr. (1965). Hedayat ol-Mot'allemīn fī al-Teb. Edited by Jalāl Matini. Mashhad: University of Mashhad Press. [In Persian].
- Asadi Tusi, Abu Mansur 'Ali-ibn Ahmad. (1897). Book of Lughat-e Fors. Edited by Pāvel Horn. Berlin (Göttingen): Dietrich Press. [In Persian].
- _____. (1933). Lughat-e Fors-e Nakhjavāni manuscript titled Difficulties in Pārsi-e Dari. Transcribed by Ebrat Nā'ini. Transcribed from the 766 AH copy written by Hosām-al-Din Hāfez, known as Nezam Ta'rifā. Majlis Library. No. 5569. [In Persian].

- _____. (1940). Book of Lughat-e Fors. Corrected by Abbās Eghbāl. 1st ed. Tehran: Majlis Press. [In Persian].
- _____. (1957). Lughat-e Fors. Corrected by Mohammad Dabirsiāghi. Tehran: Tāhuri Library. [In Persian].
- _____. (1986). Lughat-e Fors "Lughat-e Dari." Corrected by Fatollah Mojtabāi and 'Ali-Ashraf Sādeqi. 1st ed. Tehran: Khārazmī. [In Persian].
- _____. (2022). Lughat-e Fors (photocopy of six manuscripts). With a preface by 'Ali-Ashraf Sādeqi and Javād Bashari. Tehran: Dr. Mahmoud Afshār Publications in collaboration with Sokhan. [In Persian].
- _____. (722 AH). Lughat-e Fors. Manuscript, Malek Library. No. 5839. [In Persian].
- _____. (766 AH). Difficulties in Pārsi-e Dari (manuscript of Lughat-e Fors). Tabriz National Library. No. 1108. [In Persian].
- _____. (n.d. [a]). Loghat al-Fors (Book of Language in Persian). Manuscript, Ayasofia Library. No. 4743. [In Persian].
- _____. (n.d. [b]). Dictionary of Hazrat-e Sadr al-Afzal Abu Mansur 'Ali-ibn Ahmad al-Asadi al-Tusi. Manuscript belonging to Jalāl-al-Din Homāi. Iran National Library. No. 20388. [In Persian].
- _____. (n.d. [c]). Lughat-e Fors. Manuscript, Central Library of Tehran University. No. 4298. [In Persian].
- Bukhāri, Mohammad-ibn-Abdullah. (1990). Stories of Bidpāy. Corrected by Parviz Nātel-Khānlari and Mohammad Roshan. 2nd ed. Tehran: Khārazmī. [In Persian].
- Charmagi omrāni, Mortazā. (2007). "A Comparative Study of the Poems of Rudaki's Manzoum Kalileh va Demneh with the Stories of Kalileh va Demneh by Abu al-Ma'ali Nasrollah Monshi." In Rudaki, Father of Persian Poetry (Rudaki, Pedar-e She'r-e Fārsi). Edited by Sa'id Bozorgbar-e Bigdeli. Tehran: Institute for Research and Development of Islamic Sciences. [In Persian].
- Dehkhodā, Ali-Akbar. (1999). Loghatnāme. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Edārechi Gilāni, Ahmad. (1991). Poets Contemporary with Rudaki. Tehran: Dr. Afshār Yazdi Endowment Foundation. [In Persian].
- Farhang-e Fārsi-ye Madrasah-ye Sepahsālār. (2001). Persian Dictionary of Sepahsālār School. Corrected by 'Ali-Ashraf Sādeqi. 1st ed. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian].
- Feyzi-Sarhendi, Allāhdād. (1958). Madār al-Afāzel. Edited by Mohammad Bāgher. Lahore: University of Punjab. [In Persian].

- Ghāsemi, Mas'ud. (2013). "An Introduction and Correction of Several Verses by Rudaki." *Nāmeḥ-ye Farhangestān*. No. 49, pp. 122-107. [In Persian].
- Ghāvṡās-Ghaznavi, Fakhr-al-Din-Mobārakshāh. (1974). *Ghāvṡās Dictionary*. Corrected by Nazir Ahmad. Tehran: Translation and Publication Bureau. [In Persian].
- Halimi, Lotfollāh. (930-929 AH). *Commentary on Bahr al-Gharāyeb*. Manuscript, National Library. No. 5-18118. [In Persian].
- _____. (979 AH). *Commentary on Bahr al-Gharāyeb*. Manuscript, Bashir Aghā Library. No. 638. [In Persian].
- _____. (980 AH). *Commentary on Bahr al-Gharāyeb*. Manuscript, Dāmād Ebrāhīm Library. No. 1138. [In Persian].
- _____. (988 AH). *Commentary on Bahr al-Gharāyeb*. Manuscript, Ātef Afandi Library. No. 2746. [In Persian].
- Hedāyat, Rezāgholi-Khān. (1871). *Anjoman-ārā-ye Nāseri Dictionary*. Edited by Seyed Esma'il Ketābchi and Akhavān. Lithograph. Tehran: Eslāmiyyeh Bookstore. [In Persian].
- Koshāni, Khosrow. (1992). *Suffix Derivation in Contemporary Persian Language*. 1st ed. Tehran: University Publishing Center. [In Persian].
- _____. (1993). *Zansou Persian Dictionary*. 1st ed. Tehran: University Publishing Center. [In Persian].
- Khāje-af, Shāhmansur. (2017). *Yek Beyt-e Parniyān (A Collection of Articles by Tajik Researchers on the Life and Works of Rudaki)*. Tehran: ECO Cultural Institute. [In Persian].
- Mahmudi-Lāhijāni, Seyed-Ali. (2024). "A Proposal for the Correction of Verses by Rudaki-e Samarqandi." *Matn-shenāsi-ye Adab-e Fārsi*. Vol. 16, No. 2 (Serial No. 62), pp. 116-95. [In Persian].
- Melikiān-Shirvāni, Suran. (1990). "Literary Reflections of Buddhist Rituals in Islamic Iran." *Irān-nāmeḥ*. No. 30, pp. 280-273. [In Persian].
- Mirzāyef, Abdolghani. (1958). *Abu Abdullāh Rudaki and His Poetic Works (under the supervision of Y. Brāginski)*. Stalinabad: State Publications of Tajikistan. [In Persian].
- Mohammad Hossein-ibn-Khalaf Tabrizi. (1983). *Borhān-e Ghāte'*. Edited by Mohammad Mo'in. Vol. 3. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Monshi, Nasrollah. (2010). *Translation of Kalileh va Demneh*. narrated by Abu al-Ma'ālī Nasrollah Monshi. Corrected and annotated by Mojtabā Minovi Tehrāni. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Nafisi, Sa'id. (1927 & 1940). *Life and Poems of Abu 'Abdullah Ja'far-ibn-Mohammad Rudaki*. Vols. 1 & 3. Tehran: Adab Bookstore Company. [In Persian].

- _____. (1962). Environment, Life, and Poems of Rudaki (Mohit-e Zendegi va Ahvāl va Ash'ār-e Rudaki). 2nd ed. Tehran: Ibn Sina Library Publications. [In Persian].
- Nakhjavāni, Hindushāh. (1962). Sahāh-al-Fors. Edited by Abdolali Tā'ati. Tehran: Translation and Publication Bureau. [In Persian].
- Nasiri-Shirāz, Zahrā; Emāmi, Nasrollah & Sajjād Dehghān. (2018). "An Examination of New Verses Attributed to Rudaki in Halimi's Dictionary (Sharh-e Bahr al-Gharāyeb)." Matn-shenāsi-ye Adab-e Fārsi. No. 4 (Serial No. 40), pp. 20-1. [In Persian].
- _____. (2020). "A Short Article: Correction and Explanation of a Verse from the Divan of Rudaki Samarqandi." Poetry Studies Shiraz (She'r-pazhuhi Shirāz). Vol. 12, No. 3 (Serial No. 45), pp. 307-296. [In Persian].
- Nātel Khānlari, Parviz. (2008). History of the Persian Language. Vol. 3. 8th ed. Tehran: Farhang-e Nashr-e Now. [In Persian].
- Parvashāni, Irāj. (1996). "The Suffix nak as a Noun-Maker in Persian and its Background in Middle Persian." Nāmeḥ-ye Farhangestān. No. 6, pp. 40-32. [In Persian].
- Rashid al-Dīn Vatvāt, Abu Hāmed Mohammad-ibn-Abi Mohammad. (1983). Hadāyeg al-Sehr fī Dagāyeg al-She'r. Tehran: Tāhuri and Sanāi Library. [In Persian].
- _____. (740 AH). Hadāyeg al-Sehr. Manuscript, Majlis Library. No. 3432. [In Persian].
- Ravāghi, Ali. (2005). "The Suffix nak in the Persian Language." In Commemorative Volume for Professor Mohammad Khānsāri. The Academy of Persian Language and Literature. Tehran: Nashr-e Āsār, pp. 300-209. [In Persian].
- _____. (2020). Poems of Rudaki. Tehran: The Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Rudaki, Ja'far-ibn-Mohammad. (1995). Divan of Rudaki. Explained and annotated by Manuchehr Dāneshpazhuh. 1st ed. Tehran: Tus. [In Persian].
- _____. (1999). Divan of Rudaki's Poetry. Research, correction, and annotation by Ja'far Sho'ār. 1st ed. Tehran: Nashr-e Gatreh. [In Persian].
- _____. (2007). Divan of Rudaki's Poems. Corrected, edited, and annotated by Nasrollah Emāmi. 1st ed. Tehran: Institute for Research and Development of Humanities. [In Persian].
- _____. (2008). Divan of Abu 'Abdullah Ja'far-ibn-Mohammad Rudaki's Poems. Edited by Rasoul Hādizādeh. Dushanbe: Research Institute of Persian-Tajik Culture. [In Persian].

- _____. (2009). *Divan of Rudaki's Poems. Corrected and collated by Nāder Karimiyān-Sardashti*. Tehran: Rudaki Cultural-Artistic Foundation. [In Persian].
- _____. (2012 [a]). *Divan of Abu 'Abdullah Ja'far-ibn Mohammad-ibn-Hakim-ibn-Abdolrahmān-ibn-Ādam Rudaki-Samarqandi. Prepared, corrected, preface and annotations by Ghāder Rostam*. Tehran: ECO Cultural Institute. [In Persian].
- _____. (2012 [b]). *Divan of Rudaki (with explanation, criticism, and analysis of poems)*. Kāmel Ahmadnejād. Tehran: Ketāb-e Āmeh. [In Persian].
- _____. (2017). *Divan of Rudaki (1098 verses found to date, with a commentary on his life and works)*. Corrected by Jahāngir Mansur. 3rd ed. Tehran: Dustān. [In Persian].
- Sabbāghi, Ali & Hasan Heidari. (2013). "Mardomi or Mard, Mi; Critique, Analysis, and Report of a Verse by Rudaki-e Samarghandi." *Matn-shenāsi-ye Adab-e Fārsi*. No. 2, pp. 32-21. [In Persian].
- Soruri-Kāshāni, Mohammad-Ghasem-ibn-Mohammad. (1959). *Majma' al-Fors Dictionary. Corrected by Mohammad Dabirsiāghi*. Tehran: Elmi Bookstore. [In Persian].
- Sho'uri, Hossein-ibn-Abdullah. (1155 AH). *Sho'uri Dictionary (Lesān-al-'Ajam)*. Lithograph. Constantinople: Dār-al-Matba'eh Ma'mureh. [In Persian].
- Tatavi, Abdolrashid-ibn-Abdolghafur. (1958). *Rashidi Dictionary*. Edited by Mohammad Abbāsi. Tehran: Bārāni Library Publications. [In Persian].
- Vafāi, Hossein. (1995). *Farhang-e Fārsi (Farhang-e Vafāi)*. Based on manuscripts available in China. Corrected by Ten-Hui Ju. 1st ed. Tehran: University of Tehran Publications. [In Persian].
- Yāhaghi, Mohammad-Ja'far & Seyed-Mahdi Seyyedi. (2008). "A New Version of Rudaki's Verses in the New Correction of Tārikh-e Beyhaghi." *Pāzh*. No. 2, pp. 92-79. [In Persian].
- Zāker al-Hosseini, Mohsen. (2004). "Halimi and his Dictionaries." *Nāmeḥ-ye Farhangestān*. Supplement No. 18, pp. 34-5. [In Persian].